

Talán meg kell említenem azt is, hogy szelleme a mindennapi életben nyomasztó volt. Roppant kicsinek érezte magát az ember mellette. Nem sok köze volt az egyes emberhez. Lehet, hogy ebben én voltam a hibás.

Tragikusnak tartom, hogy emigrálása után, akármennyire szellemi vezető szerepe volt odakinn, egyénisége teljes mivoltában nem bontakozhatott ki, nagy vesztesége ez a magyar irodalomnak.

Abban a szituációban, akkor, nem tehetett másként. Nagyon veszélyessé vált a helyzet itt. De bölcsessége talán megküzdött volna az irdatlan nehézségekkel, és elérte volna – hitem szerint –, hogy másként bánjanak az irodalommal. Fontos szerepe lett volna különleges adottságai miatt, de roppant nehéz élete.

Számára, hogy Josselinben élhetett és halhatott meg, nagy adománya a sorsnak.

Íme, ennyi az egész. De többször elővettem újra meg újra, hogy hitem szerint megközelítem a valóságot.

Remélem, sikerült.

Sajnos ellenőrizhetetlen.

Balatonfüred, 2003. július 14.

Szabó Szekeres Zsuzsa

OTTHONOK ÉS SZÁLLÁSOK

Valamikor a 90-es évek elején, jóval Zoltán halála után, Ádám eljuttatott hozzánk egy csomagot Párizsba. Rengeteg keresztlevél volt benne, valamint elbarnult képek sok-sok ismeretlen emberről: kötött fürdőruhákban homokos strandon, szalmakalapban füves lejtőkön, bajszos urak, akik egy asztalnál ultizás közben fröccsöt isznak, és türelmetlenül néznek a kamerába.

Gyakran szerepel – kemény kartonképeken, amelyeknek alján kacskaringós betűkkel „visit-portrait” vagy „souvenir” olvasható – kicsit erőltetett pózban egy dús hajú, kalapos, napernyős hölgy és egy vékony, szelíd tekintetű bajszos úr is. Sejtettük, hogy ők lehettek Zoltán szülei.

A csomagban volt egy bélyegző is (Szabó Lajos – Mérnök – Budapest), ott volt Szabó Lajos szakszervezeti igazolványa, villamosbérlete, egy újságkivágás, amelyben mérnöki tanácsadását hirdeti. Előkerült váratlanul egy Erdei Ferenc aláírásával ellátott orosz–magyar nyelvű „laissez-passer” 1945-ből, mely szabad mozgást biztosít Zoltánnak a Vörös Hadsereg által felszabadított területeken, meg egy-két igazolványból kiemelt gye-rekkori kép Zoltánnak abból a korából, amikor oly szenvedélyesen szerette a halakat, hogy a villamoson hazafelé menet minden antikváriumot akváriumnak olvasott az üzletek homlokzatán.

Számunkra mindez rejtélyes és véglegesen elmúlt múlt volt, így pihentek az iratok, a pecsét és a képek egy fiók fenekén sokáig. Mindaddig, míg Ágnes lányom el nem határozta, hogy megpróbálja feleleveníteni apját a maga számára, nem annyira az irodal-

mi munkáin keresztül, mivel ő, aki már Franciaországban született, ezekhez nehezebben kapcsolódott, hanem inkább az emberek segítségével, akik ismerték, valamint a különböző helyszíneken és lakásokon keresztül, ahol Zoltán az életét leélte.

Készségesen mellé szegődtem mint kutató asszisztens, bár számomra, aki ugyancsak külföldön nevelkedtem, szintén *terra incognita* volt az ország és a kor, amit szemügyre vettünk.

Ágnes filmje elkészült, szép lett, de más, mint aminek eltervezte. Sok minden kimaradt belőle, és most azt, ami a filmbe nem fért bele, ebben a kis írásban próbálok összefoglalni.

Nem fértek bele a keresztlevelek. Sok volt belőlük, több példányban, az egyiken szerepel egy Csík János – még Johannesnek feltüntetve. Gyönyörűen írt betűk és számok, s először ezekkel a dátumokkal kellett megbarátkozni: Ágnes dédszülei valóban 1861-ben és 1863-ban születtek volna? A kiegyezés *előtt*? Időben oly messze, mint ahogy Párizsból nézve térben is. Beregsurány, Beregdéda. Hol lehetnek ezek a falvak? Számomra olyan ez, mint a Far West, reménytelen megtalálni egy térképen. De a Google Earth földgömbje elkezd forogni, nagyobbodik, behozza először Észak-Magyarországot, majd Beregsurányt a rétjeivel, kétfasoros főutcájával. Kisvártatva az ukrán határ másik oldalán előbukkant Beregdéda is Deyidának álcázva, s nini!, ott egy nagy tó is, körvonala főntről úgy néz ki, mint a berlini medve, biztosan itt fényképezték le azokat a kötött fürdőruhás embereket. Szóval ez mind létezik, ezek valóságos helyek, tehát a múlt nem múlt el, mert ott vannak a rétek, az erdők, a falvak elágazó utcái, a tó s kis szerencsével a diófa is, amely alatt a nyári ultizás folyt.

Zoltán keresztleveléből az is kiderült, hogy szülei hol laktak, amikor megszületett: Budapest, Váci út 144. Amikor odamentünk, üres grund állt ott magas kék kerítéssel elkerítve, mely nagy fehér betűkkel hirdette: irodák kiadók / offices to let.

Nem alkalmas hely az emlékezésre. Messze attól a tájtól, melyet oly szépen írt le a SZERELMES FÖLDRAJZ-ban. De ez a könyv mégis nagy segítségünkre volt a nyomozásban. Nemcsak hogy megelevenedik benne a vidéki rokonság, a mozdonyvezető nagyapa, az akkori lipótvárosi környezete, de egy utcát is megnevez: Visegrádi utca, harmadik emelet.

Az Ádám által küldött csomag több gyerekkori képet is tartalmazott – hol tiroli kalapban, hol matrózsapkában, hol hajadonfőtt – egy rács előtt. Gang, mondtam én, bal-kon, mondta Ágnes, s a képpel a markában, égnek szegezett orral, végigjárta a Visegrádi utcát.

A bérházat megkímélték a bombázások. A balkonrács a harmadik emeleten ugyanaz, mint a képeken, de elég bizonyíték-e ez? A SZERELMES FÖLDRAJZ fejezetei nem mondanak többet.

Viszont egy másik írás 1943-ból – AHOL GYERMEK VOLTAM: BUDAPEST – biztató: „*Falusi gyerekeknek fogalma se lehet arról, hogy mi minden rejtőzik egy nyolcvankét lakásos bérkaszárnnyában, mely öt emelettel és három sötét udvarral hirdeti a haladás diadalát. Az alkalmi játék igénye szerint lehet belőle föld alatti várfolyosók szövetségének (ehhez megvan a sötétség), fellegrvár (ehhez megvan a magasság) vagy királyi palota (ehhez megvan a terjedelem). Nem tudok róla, hogy volt-e még egy olyan hatalmas király, akinek trónusához annyi lépcsőt kellett megmászni, mint az enyémhez: brokátjai az ötödik emelet legfelső lépcsőfokára hullottak. A valóság minden égi mása pompás tanyát talált e házban is. A polgári és kispolgári lakók nem akadályoztak meg abban, hogy a hűbéri középkorban éljünk. Az ellenség állandóan feltünedezett a különböző utcasarkokon, s a hírnök csakugyan pihegve jött jelenteni a veszedelmet. Pihegését az izgalmon*

kívül a százhuszonöt lépcső is indokolta. Ha jelentése túlerőről számolt be, a legfelsőbb fellegvárba vonultunk. Ez a gangok és folyosók zúrzavaros szövevényén át megközelíthető padlás alatti helyiségek bozótja volt. Legvédehetőbbnek néhány használaton kívüli mosókonyha bizonyult. Pártitásra a három udvar nyújtott lehetőséget, a modernebb szabadtéri küzdelmekre a Duna-parti grund lövészárkai. [...] A ház, amelyben éltem, ugyancsak megvan. Szorongó érzéssel léptem be, betekinttem az udvarokba, gyufalángnál végignéztam a lakók névtábláját. Sok-sok új név. A régiiek elköltöztek más negyedbe, más városba, más világba.

A régi városrész maga is elköltözött.

Egy percre irigyeltem azokat, akiket túlél a szülőföldjük, akik ifjúságuknak legalább a helyét megtalálják. Az anyém elmúlt végérvényesen, fővárosi szülőföldemet maga a főváros falta fel. [...] A városrésznek tíz-egynéhány fiatal évet köszönök és egy öreges tanulságot. Azt, hogy a városban a tájak is elolvadnak, a semmibe vesznek. Mint a hó vagy az ember.”

Ágnessel úgy éreztük, hogy megtaláltuk ifjúságának helyszínét, mely olyan nagyon nem is változott meg, s nagy öröm volt, hogy az emléke nem vészett a semmibe, s nem olvadt el, mint a hó: ma egy szép emléktábla jelzi a házat, amelyben Zoltán felnőtt. De azért megkönnyebbültünk, amikor a piarista archívumokból előkerült bizonyítványain feltüntetett lakcím megegyezett a balkonrácsos bérházéval.

Zoltán különbséget tett szállások és otthonok között. A Visegrádi utcai lakás otthon volt, de utána szállások következtek, amelyekről nem tudunk sokat, illetve az egyikről csak annyit, hogy korai egyetemistaévei alatt, amikor a gazdasági krízis miatt az apai vállalat tönkrement, a család kényszerszállása a volt üzem lett. Ez a nehéz, bizonytalan korszak, amikor édesapjától kunyerált pénzből egyenként vásárolta a cigarettákat, egybeesett a pályaválasztás habozásaival, addig, amíg A TARDI HELYZET sikere el nem döntötte sorsát.

A következő ismert otthon a Gül Baba utca 24. alatt lévő ház lett. Feleségével, Lille – Nádas Erzsébettel, akit 1936-ban vett el – költözött oda 1939-ben. Itt született fiuk, Ádám is. A legszebb fiatalkori Zoltán-képek is innen származnak. Nem sok látszik a lakberendezésből ezeken a képeken. Prominensen szerepel egy komplikált, lombikszerű üveggömbökből álló kávéfőző-szerkezet és sok-sok könyv a polcokon; ez utóbbi a későbbi lakásaira is jellemző volt.

A házat Thoroczky Wigand Edétől bérelte, akit a KORSZAKVÁLTÁS-ban említ. Leírja, hogy a háború után futólag gondolt arra, „hogy a Gül Baba utcai házat talán meg lehetne venni, ez arra birt rá, hogy felmenjek a várba, ahol Thoroczky Wigand Ede élt, a ház tulajdonosa. A székely népművészet e szász rajongója a nagyobb Úri utcai házban lakott Kalevalából kilépő, csontvázzá zsugorodott, szívós aggastyánként, feleségével. A ház teljesen ép volt, teljesen üres. Üres és elhagyott. Az ostrom után az érintetlen tölgyfa kaput a szomszédok törték fel. A ház belül is sértetlen volt; nem tört be senki; se katona, se más. A ház urát, a feleségét is holtan találták. Az ágyon, karcolás, sebesülés nélkül. Volt közöttük egy orvos, aki megállapította, hogy mindketten éhen haltak. Thoroczky Wigand a saját szájából is sajnálta a falatot. Egyetlen szenvedély kormányozta, akár Balzac hőseit s Molière tragikus vígjátéki figuráit. Ez a szenvedély a fukarsága volt. A legveszettebb harcok középpontjában, ahol bomba nem érte, katona ki sem rabolta, amíg körülötte dühöngő csata folyt, az öregúr csendesesen éhen halt, teli kamrája mellett. A válság és a veszély kihozta belőle természetének uralkodó vonását. A nyolcvanadik éve felé közeledő ember a felhalmozott élelmiszerhez nem nyúlt, szenvedélye feleségét is koplalásra szorította. Így lett a fukarság hősi halottja, Budán, a várban, az ostrom alatt.”

A Gül Baba utcai ház gyakran fel-felbukkant Zoltán elbeszéléseiben: Illyés Gyulával kapcsolatban is, aki nem messze lakott. Együtt mentek hazafelé, beszélgettek. Hogy az

eszmecsere félbe ne szakadjon, Zoltán, aki az utca alsó részén lakott, elkísérte Gyulát az utcán felfelé, de odaérve, a beszélgetést nem lehetett még félbehagyni, így Gyula visszakísérte Zoltánt; s hogyha a téma még mindig kitarzott, akkor Zoltán megint felkísérte Gyulát... és így tovább.

Zoltán egész 1944-ig a Gül Baba utcai házban lakott, és ez nagyon gazdag periódusa lehetett az életének szellemileg és anyagilag egyaránt. Itt írta a SZELLEMI HONVÉDELEM rovatot, innen ment ki ösztöndíjasként Párizsba 1940 kora tavaszán, s lett a francia „összeomlás” szemtanúja s krónikása, itt született meg hazatérése után a SZERELMES FÖLDRAJZ, amiért egy évvel később a Magyar Tudományos Akadémia Kőrössy Flóra jutalmát kapta. A jutalmat arra költötte, hogy a házhoz tartozó kis kert végén, amelyet a Rózsadomb sziklás lába zárt le, óvóhelyet vágasson: *„A barlangféle, amit a kőműves vágott a Wigand-házhoz tartozó hátsó sziklafalba óvóhelynek, nem volt szabályszerű. A sziklafülkében elfért egy lóca, a lócán elfért két felnőtt és egy gyerek, ha egyikük se kövér. Bombaszilánkok ellen aligha védte volna meg azt, aki odahúzódott. De hát nem is erre a célra vágattam. A barlangüreg a Wigand-ház telkén óvóhelyektől megóvó hely volt. Mentésített az alól a kötelesség alól, hogy légiriadó esetén lemenjek a Gül Baba utcai házak lakosainak kijelölt nyilvános óvóhelyre.”*

Zoltán tömegfóbiájának két német katona fizette meg az árát: felfedezték az óvóhelyet, behúzódtak oda, s orosz kézigránátok áldozatai lettek. A ház megrongálódott, de nem omlott össze. Később bontották le, s ma egy jellegtelen ház áll a régi helyén. A jelenlegi lakók nem járultak hozzá, hogy Ágnes ott filmezzen, pedig szerette volna megnézni, hogy legalább az az óvóhely ott van-e még a sziklában, és hogy a Gül Baba sírja tövében tisztelegessen a múltnak...

1944. március 19-én Zoltán biztonságba helyezte családját szülei diósi házában, a könyveit is átvitette oda a bútorok egy részével, majd illegalitásba vonult. Először még Budapesten bujkál, majd október 15-én kelet felé, vagyis a front felé indul el. Ismét csak szállásokról tudunk: Pásztó, Parádfürdő, majd Erdei Ferenc kanapéja a Bika Szállóban, Debrecenben, később a hivatalos lap szerkesztősége Budapesten, ahol egy szobát rendezett be magának...

Ebből a szerkesztőségből indult el 1945 októberében a romba dőlt Európán keresztül egy ifjúsági delegáció élén Londonba, a háború utáni első világifjúsági kongresszus meghívására. Ennek a rövid látogatásnak a naplójegyzete ANGLIAI VÁZLATKÖNYV címmel 1946-ban jelent meg, s legmegdöbbentőbb jellemzője számomra az volt, hogy ugyan semmi sem derült ki belőle az út céljáról és körülményeiről, de az igen, hogy tökéletes empátiával ráérezett a bonyolult angol társadalmi valóságra, ami biztos hozzájárult ahhoz, hogy később *„szabadabb-szélesebb levegőt keresett és talált Angliában”*, ahogyan a reformerek, akikre a könyvecske előszavában utal. Hogy konkrétan ez az út miként zajlott le, azt véletlenül egy interneten talált írásból tudtuk meg, kontextusba helyezve azokat a valószínűtlennek látszó anekdotákat is, melyeket ismertünk. Szerzője, Nagy András, sajnos meghalt, mielőtt emlékeit egy formális beszélgetés keretében rögzíteni tudtuk volna.

Talán ez a szinte tudat alatti angoltropizmusa határozta meg a lakásválasztását Párizsban, mely egyben a következő otthona is lett: 8 Villa Léandre, Montmartre. Ma ez a csendes kis zsákutca, mely az avenue Junot-ból nyílik, az egyik legdrágább környéke a 18. kerületnek: apró kertés, angol ihletésű, színesre festett kis villák vannak benne, 1920 körül épültek arra a területre, amelyet a szélalmok lebontása felszabadított.

Aki az avenue Junot-ból ide befordul, azt tapasztalja, hogy nem Párizsban van, hanem átkelt a csatornán, és egy más világba került. Sziget a szárazföldön. Furcsa és egyáltalán

nem praktikus választás ez a lakhely olyasvalakinek, aki odalent dolgozott a rue de Berry-i magyar követségen, a Champs-Élysées mellett. Gondolom, szüksége volt arra, hogy naponta és szimbolikusan elutazzon. De azért ez komplikálta az életét, és panaszkodott is. A minisztériumnak küldött egyik hivatalos jelentésében, mely 1948. július 19-én kelt, így ecseteli a párizsi követség kulturális szolgálatának általános helyzetét: „Ezt az apróságot csak azért mondom el, hogy érzékeltessem, mennyire támasz és segítség nélkül áll a párizsi követség fogalmazói kara, ha valami kifelé irányuló egyszerű elintézőnövelője van. Hozzáteszem, hogy a Követ után, a dolgok természete és a párizsi kulturális események sokasága miatt a legtöbb reprezentációs kötelessége, reprezentációs költségvetés nélkül, a kulturális attasénak van. Ez néha egy délután folyamán négyszeri helyzetváltoztatást kíván egy igen kiterjedt városban, ahol taxi déli egy és három óra közt, továbbá esti hat és kilenc óra közt gyakorlatilag nem kapható, mert ebben az időben a sofőrök nem a kliens rendelési helye, hanem a saját ebédjük és vacsorájuk irányában haladnak. Más közlekedési eszköz viszont az idő szűkössége miatt fölhasználhatatlan. Mindezeket a nehézségeket megoldhatatlanul fokozza, ha teszem azt a hivatali kötelesség előírja, hogy egy koncerten a kulturális attasé a követséget képviselje, ami átöltözés, vagyis hazatérés nélkül nehezen képzelhető el, ami az időhiány miatt alig megoldható. »Az idő szűk, az országok elszegényednek, a szerencse állhatatlan« – Zrínyi e mondata annyiban érvényes, hogy az idő, a nap ébren tölthető ideje kevés lévén, az anyagi eszközök szintén kevesek lévén, az állhatatlan szerencse dolgává válik, hogy az ember minden aznapra eső kötelességét elláthatja-e egy napi tizenhat órás elfoglaltsága folyamán.»

A 8. szám alatti kis villa legfelső emeletén volt a lakása. Meredek lépcsőn kellett fölmenni, s az icipici lakás két kis szobája a párizsi szürke bádogtetőkre, a többnyire szintén szürke párizsi égre nézett, és ezt a szürkeséget vertikálisan sok-sok apró vörös cserépkémény törte meg. Este valószínűleg a csillagokat is lehetett látni. Nem maradt kép arról, Zoltán hogyan rendezte be ezt a lakást, az egyetlen fénykép üresen ábrázolja, egy felismerhető tárggyal: azzal a világos fából faragott karcsú aktszoborral, amelyet Szervátiusz 1936-ban szignált, s amely több lakásának lett a későbbiekben díszítőeleme, s hol a lépcsőfordulóban, hol a telefonkisztal mellett bukkant fel.

A berendezés nagyon gondos lehetett, Zoltán talán ekkor kezdetett árverésekre, bolhapiacokra járni, szép, de javításra szoruló tárgyakat beszerezni. Egyszer Fejtő Rózi említette is, hogy többször járt ott, s milyen szép és kigondolt volt az a lakás, „*de már szinte túlzás*”. Csak akkor nem jutott eszembe megkérni, hogy írja le.

Hasonló megjegyzést Örkény István is tett a kew-i házzal, illetve az ottani fürdőszobával kapcsolatban, mivelhogy a WC fölé egy szépen faragott szekrény volt beépítve, ahol az orvoságokat tartottuk, s amellyel ő szembenézett: „*itt még pisilni sem lehet esztétikai élmény nélkül*”.

A Villa Léandre-i lakásban ma egy spanyol származású jós lakik, aki Anita Sol névre hallgat, s aki sajnos csak a jövőbe tud látni, a múltba nem. Ő mesélte azonban, hogy milyen események zajlottak le a házban 1942-ben. A szomszédban, a 8/b szám alatt volt a lengyel „Interallie” ellenállócsoport illegális főhadiszállása, ezeket az ellenállókat a londoni lengyel emigráció irányította. Vezérüket, Roman Czerniawskit saját barátnője, Mathilde Carré – aki a „La chatte” fedőnéven lett ismert – elárulta a Gestapónak. A németek november 16-án kiszálltak, a csoport lebukott. Czerniawskinak sikerült a razzia közben átmásznia a szomszéd házba, és Zoltán későbbi lakásának ablakából a háztetőkön át elmenekült.

Zoltán otthonteremtési-díszítési hajlamát s ezzel kapcsolatos ízlését Párizsban nemcsak a lakásán gyakorolhatta, hanem a követségben az általa létrehozott Foyer Culturel be-

rendezésében is. A kulturális attasé karrierjének ez első nagy kihívása volt. A fent említett jelentésben leírja az indulás körülményeit: „*A kiérkezésem óta (1947. október 15.) eltelt kilenc hónapban személyem és a kulturális szolgálattal kapcsolatos akták, folyóiratok, hírlapok, könyvek, propaganda- és ajándék nyomtatványok három ízben költöztek [...] A kulturális szolgálattal gyakorlatilag mindeddig ágyrajáró módon kellett vegetáljon az éppen megürülő és időlegesen fölszabaduló valamelyik helyiségben, ami a berendezkedést, a rendcsinálást éppen a legnagyobb materiával dolgozó munka számára tette lehetetlenné. Mindez végső kihatásában azt eredményezi, hogy az ember körülbelül oly nehezen tudja munkáját végezni, mint az a gátfutó, akinek kánikulában rövidnadrág helyett irhabundát adnak futás előtt, vagy az az úszó, akit utcai ruhában küldenek versenyzni a medencébe. Ez a helyzet a kulturális foyer létesítéséig meg nem változtatható, s a kulturális foyer csak akkor létesítendő, ha az útlevélosztály által nyomorult állapotban hátrahagyott helyiségek rendbe hozhatók, ami pénzkérdés; ha ezek berendezhetők, ami pénzkérdés. Hiába van könyv, ha nincs polc hová tenni, s hiába érkezik jeles propagandaanyag, ha nincs mód elhelyezni.*”

A mai olvasó számára, akinek más képze van a hivatalos jelentésekről, talán meglepő ez a személyes hang az egyébként igencsak hivatalos és precíz 22 oldalas jelentésben:

„*Mindezekhez a topográfiai jellegű nehézségekhez hozzájárul a követség adminisztratív szemlézetének elégtelensége. A követség fogalmazói karának három gépirónó áll rendelkezésére, ezek egyike a tavasz folyamán általában beteg volt, a nyár folyamán általában szabadságon lesz. Ilyenformán két gépirónó áll rendelkezésre. Futárrindítás előtt ezek munkaejeje teljesen lefoglaltatik Nagy tanácsos és Havas titkár által. Ha a követségen valamely kulturális program van, amelyre meghívók küldendők ki, jelentés és levelezés céljára a gépirónók közül kettő több napra nem vehető igénybe, mert a legcsekélyebb többletmunka teljesen abszorbeálja erejüket. Az altiszti kar nem áll hivatása magaslatán. Köztük olyanok is vannak, akiknek értelmi képessége egy levélfeladásnál nagyobb feladat előtt teljesen csődöt mond. Hogy erre példát, tragikomikus mivolta miatt említsek, elmondom a következő megtörtént esetet annak ellenére, hogy nem szigorúan kulturális ügyről van szó:*

Hivatalos óra végeztével, a telefonoskisasszony távozáva, a fölmondásban lévő portás sem lévén jelen, a hivatali szobákban telefonkönyv nem lévén, az inspekciós altiszttól megkérdem a Grenouille vendéglő címét egy meghívással kapcsolatos ügyben. A rue Montpensier-t mondja be. Bizonyos mértékig gyanús nekem az utca, megkérdem a telefonszámot. Egy Passy számot jelent be. Tekintettel, hogy a szobán forgó vendéglő a Latin-negyedben van, ahol Passy telefonszámok nincsenek, felhívatom vele a telefonkönyvet, ahol saját feje szerint értesüléseit merítette. Kiderül a következő.

Először is megkereste a címet. A szakmák szerinti névsorban talált egy Grenouille-t (nem a keresett) rue Montpensier cím alatt. A telefonszámot illető kérdés után megnézte a betűrendes névsort, s Montpensier név alatt megtalálta a Passy telefonszámot. Azt, hogy a Montpensier az utca neve, s utcának nincs telefonja, az, hogy a Montpensier szó után ott állt „duchesse de”, az ő lelkinyugalma nem zavarta meg, s egészen tiszta lélekkel jelentette a Grenouille vendéglő telefonszáma gyanánt Montpensier hercegnő telefonszámát. Hogy a történet egészen humoreszké váljék, ahhoz csupán az hiányzott, hogy felhívja Montpensier hercegnőt, s közölje vele, hogy a magyar köztársaság követe négy személyre asztalt foglal nála ma estére.”

A nehézségek ellenére a Foyer Culturel terve halad. A jelentésekből árjavesztések, kerettülpések derülnek ki, de az is, hogy a rendelkezésére álló két helyiség berendezésének minden részletét kézbe vette. Mosolyognom kellett, amikor a lista első bekezdését olvastam: „*4 db. 0,40 m magas asztallámpa, réz gyertyatartó alappal, lámpaernyőm Budapest reformkori képeit ábrázoló metszetekkel*”, mert később is állandóan baja volt az üzletekben található lámpákkal, lámpaernyővel. A lámpáink gyertyatartókból lettek

átalakítva, ernyőiket ő csináltatta méretre, s gyakran díszítette metszetekkel, ami hangulatossá tette a fényt, bár az olvasást nem mindig könnyítette meg. A berendezési terv leírásában szerepel még: „1.) A Csontváry-képek közül a három nagyméretűhöz a keretek elkészítése 2.) 5 db Louis XIII. szék újrakárpitozása 3.) A II. sz. helyiség szőnyegezése 4.) 5 db földig érő függöny az ajtókra és az ablakokra 5.) ülőalkalmatosságok és különösképpen kisméretű egyszerű karosszékek előadások céljára, legalább 15 db.”

Amikor ezt a jelentést írja, akkor „A kulturális foyer e főhelyiségének falait már részben ráházva érkezett, részben időközben vakrámával ellátott Csontváry-képek díszítik (u. m. Tátra, Zsidók panaszfala, Üdvözültek körtánca, Jajczai villanyművek, Tengerparti sétalovaglás, Marokkói tanító, Hortobágyi vihar)”.

Avégeredményről, a Louis XIII korabeli bútorokkal berendezett és Csontváry-képekkel díszített Foyer Culturelről lélegzetelállítónan szép képek készültek, amelyeket a levéltár őriz. A megnyitásra 1948. december 20-án került sor. Valaki – talán Fejtő Feri, aki abban az időben mint sajtóreferens dolgozott a követségen, de az is lehetséges, hogy Zoltán saját maga, önmagáról harmadik személyben írva – így számol be az eseményről:

„Tegnap este Szabó Zoltán bemutatta a magyar kultúra párizsi otthonát a párizsi irodalmi és művészeti élet kitűnőségeinek. Ebből az alkalomból a falakra Csontváry képei kerültek, a szomszédos szobát pedig Derkovits Dózsa-metszetei díszítették. Az asztalokon könyvek. A magyar képzőművészet és magyar művészi könyvkiadás színvonaláról tanúskodó művek.

Láttam, amint Eluard, a kitűnő költő elmerülve nézte Csontváry misztikus cédrusát, hallottam a képzőművészeti kritikusok elragadtatott nyilatkozatait Csontváry Panaszfala előtt. Charles Morgan, a Les Lettres Françaises című irodalmi hetilap szerkesztője és Tristan Tzara, az ismert író, Derkovits rajzai előtt állapították meg a magyar képzőművészeti kultúra eredetiségét és nagy értékeit. Ott láttam a különböző államok párizsi követségeinek kultúrattasait, a British Council képviselőit, a művészeti lapok műkritikusait, több ismert író és művészettörténészt. Ott volt a francia rádió nemzetközi osztályának egyik főnöke és a francia külügyminisztérium kulturális osztályának két főtisztviselője.

És szó se volt a szokásos követségi fogadások ismert feszes, hűvös unalmáról, ahonnan az emberek legfeljebb a jó buffet emlékével távoznak. Szabó Zoltánnak sikerült úgy a meghívottak megvalogatásával, mint a képek és a könyvek által teremtett hangulattal elérnie azt, hogy vendégei egy órát vagy másfél órát nem egymással, hanem a magyar kultúrával foglalkoztak.”

Ezt a hangulatteremtési képességét Zoltán más lakásaiban, otthonaiban is gyakorolta: sok-sok órát töltött barkácsolással, régi, rozoga tárgyak javításával, átminősítésével, faragott fák kifelhérvítésével, hogy majd ezekkel a falakat beburkolja. Az íráshoz szüksége volt az esztétikailag kielégítő, meleg környezetre, s gyakran több időt töltött e környezet formálásával, mint magával az írással. Ha ezt szemére vetették, azt mondta mindig, hogy míg ő fúr, farag, gyalul, addig gondolkozik is, ez, úgymond, az íráshoz szükséges „előfázis”. Erre persze nem lehetett ellenérvet találni.

Talán a Foyer Culturel sikere sugallta Zoltánnak – egy amerikai milliomos hölgy ugyanis az egész berendezést úgy, ahogy volt, meg akarta venni, és át akarta szállítani Amerikába –, hogy amikor nem is oly sokkal később kultúrattasából munka nélküli menekült lett belőle Angliában, három új foglalkozás közt habozzon: lakberendező, fényképész és nádfedeles háztető javítója...

Angliában első szállása feleségének, Károlyi Judithnak a nővérénél volt, a Bath közeli Corshamban. A háznak angol szokás szerint neve is volt: Longacre. Judith már jóval korábban, állapotosan a nővéréhez, Évához költözött; itt született gyermekük, Kristóf 1949. április 26-án, és Judith Évánál várta ki azt, hogy Zoltán a még hivatalosan „sza-

badságnak” kivett napokat velük töltse. A valóságban már rég el volt döntve, hogy menedékjogot kér, mihelyt Angliába érkezik, és nem térnek vissza Párizsba. 1949. június 24-én Corshamból tudatja Kállai Gyula külügyminiszterrel, hogy „*lelküismereti okokból*” lemond külügyi megbízatásáról. Longacre-ből kelt június 25-én az UNESCO vezérigazgatójához, Thorez Bодet-hez intézett levele is, amelyben az UNESCO-beli magyar képviselétéről is lemond.

Július 1-jén politikai menedékjogért folyamodik az Egyesült Királyság Belügyminisztériumához, s novemberben meg is kapja a „hontalan” státust. Egészen a hetvenes évek közepéig, amikor kérésre az angol állampolgárságért folyamodott, ezzel a hontalan státussal élt, és a vele járó Nansen-útlevéllel utazott.

Az új élet keservesen kezdődött: a nyelv ismerete nélkül munkát kellett keresni, szállást találni. Átmeneti megoldásként a chelsea-i Markham Streetre költöztek egy olyan házba, amely Judith szüleinek a tulajdonában volt. Itt derült ki Zoltán számára, hogy Kristóf nem fejlődik úgy, ahogy kellene: üres tekintete folyton két kis tenyerét bámulta, és más reflexei sem működtek rendesen. A szülők abban reménykedtek, hogy egy operáció majd rendbe hozza, de nem így lett. A helyzetet csak súlyosbította, hogy Judith szülei felszólították őket, hagyják el a lakást, holott nem volt hova menniük. Próbáltak lakbért felajánlani (Judith már dolgozott), de a szülők kérlelhetetlenek maradtak. A formális kilakoltatás előtt sikerült Kristófit állami gondozásba helyezniük, őket pedig Buday György fogadta be műtermébe, szintén Chelsea-ben. Erről a korszakról sem Zoltán, sem Judith nem beszélt szívesen. Komoly trauma volt ez kettejük életében, s Judithnak szakítást is jelentett az apjával, akit imádott. Soha nem látta többé. Az anyjával való szakítás kevésbé zavarta, őt nem szerette. Vele később újra találkozott.

Buday György műterméről csak azt emlegette Zoltán, hogy viszonylag kis helyiség volt, és két nagy kutyával kellett megosztaniuk. A kutyák a londoni utcákon sétáltak, séta közben gyakran megáztak, és otthon száradtak – csendesen beillatozva a műtermet. Nem tudom, meddig tartott ez az átmeneti állapot, talán nem túl sokáig. Judith, aki De Gaulle hadseregében szolgált a háború alatt, és akit az angol hadsereg járművezető-oktatóvá képezett ki, elég sok katonai kapcsolattal rendelkezett. Az ő segítségével először egy hajdani istállósoron kialakított, elegáns észak-londoni lakásba költöztek, majd nagyon előnyösen bérelték azt a lakást South Kensingtonban, amely később legendássá vált az 1956-ban érkezett fiatalok körében. A Roland Gardens és a közeli Hades kávéház korszaka következett.

A Roland Gardens-i lakás egy patinás vöröstégla-épület legfelső emeletén helyezkedett el. Bár sohasem jártam ott, a lakás fényképei ismerős hangulatot árasztanak: a berendezés tárgyai közt sok-sok ismert elem: beépített könyvespolcok, amelyeket középkori faragott faburkolat zár le, gyertyatartó lámpák metszettel ellátott ernyőkkel, gondosan kifehérített, háromlábú faragott parasztszékek, a hordozható escritoire súlyos vasfogantyúival, a hatalmas Szent Jakab-szobor a falon, szépen faragott göndör szakállával, a barokk tükör. Ezeknek a tárgyaknak némelyike most is körülvesz... A Roland Gardens-i lakásban írta 1956-os tudósításait és a KÍVÜLRŐL-t is.

Ennek a naplójegyzetnek az elején leírja, hogy mit lát az ablakból: „*Az ablakból fákra látni. Az eget párhuzamos kéményfalak tagolják; tizenhét cserépcső füstöl mindegyikben. A szemközti házhoz a múlt század rossz ízlése hatszögletű donjont ragasztott: a toronyszobákban háromfelé néző ablakokból keresztezi egymást a fény. Háttal a fényeknek egy szikár asszony dolgozik délutánokon: könyvet vezet, levelet ír és őszül. Lejjebb tágas szobákban elaggott hölgyeket ápolnak*

középkorú apácák; vasárnaponként reggel csönget a pap, mert e házban mindenki katolikus. A háttérben anglikán templom tornya, tetején berozsdált szelkakas keleti szelet jelez örökösen. A házak szakadékaiban vasárnaponként ódon autókat javítanak körszakállas fiatal emberek jól nevelt nadrágos lányok társaságában, roppant csöndesen. Az utcának a két végén más-más neve van, mert e telkeknek 1850-ben más volt a birtokosa.”

Nem tudom pontosan, miért költözött el a központi South Kensingtonból a városon kívül eső Richmondba. Talán mert házat szeretett volna venni, és ez csak a központtól messze volt lehetséges. Én imádtam azt a helyet és azt a házat, amit megvett: a kew-i királyi botanikus kertnek a munkásai részére épült ez az icipici házsor, amelyet csak egy gyalogösvényen lehetett megközelíteni. A házak tipikus „terraced” házak voltak, „two-up two-down” berendezéssel. Ez egymáshoz ragasztott, egyforma házakból álló házsort jelentett, ahol mindegyik épület két földszinti és két emeleti szobával rendelkezett. A házhoz tartozott elől egy csöppnyi kert, a ház mögött pedig egy második, keskeny, hosszúkás kis kert is, amelynek hátsó kapujához a tejes minden reggel leszállította a tejet, míg elől a postás mindennap bedobta az újságot. Ezt a gyalogutat „Thetis Terrace”-nak hívták, de nevét nem Achilles mamája miatt kapta, hanem egy csatahajó után nevezték el így. Két házzal arrébb kezdődött a Temze töltése. Amikor dagály volt, a túlsó parti Strand on the Green XVIII. századi pubjai és házai úgy néztek ki, mint egy Canaletto-festmény. A folyón hajnalban darvak halásztak, sirályok keringtek, evezősök edzettek; virágzaskor a sok bodzabokor illata keveredett a tengeri iszap szagával, s a szellő hol a városi közlekedés moráját hozta közelebb a kew-i hídról, hol valamelyik temzei hajó rekedt kürtjét. Néha felbukkantak a királynő öfelsége tulajdonában lévő hattyúk is. Mozdulatlanul ereszkedtek le az árral Richmond felé. A fenti hálószoba tükrözött falán pedig a játszótér mögötti kew-i hídon közlekedő emeletes vörös autóbuszokat láthattuk végigvonulni újra és újra.

Ha a gyalogösvény másik irányába indult el az ember, kijutott a zöld kew-i réthez, amelyet az „Agár”, „A csónakház”, a „Korona” nevű kocsmák öveztek, majd az ősrégi sírkövekkel körülvett kew-i templomot megkerülve a botanikus kert aranyozott, kovacsoltvas kapujához érkeztünk, ahová egy akkor még tenyérnyi méretű, nagy, barna pennyért be is lehetett jutni.

Amikor 1968-ban ideérkeztem, Zoltán a kew-i házat már átalakította: kastélyt varázsolt egy gyufaskatulyába. Annak ellenére, hogy viszonylag messze volt Kew, sokan jöttek ki. Kezdő háziasszonyi buzgósággal belelendültem a főzésbe. Nemrég kezembe akadt egy könyvelési piros füzet, amelyben a háztartási költségeket vezettem, s néha azt is felírtam, hogy ki jött vacsorázni. 1971-ben felírtam Prof. Györffy, Révai Bandit és Robin Chancellort többször, Halda Alizt, Székely Beátát és a mamáját, Tóbiást, aki Zoltán kézíratait gépelte, s lámpaernyőit, párnáit gyártotta, Bács Gyurkát, aki Zoltánnak az elemiben volt az osztálytársa, Hugh Seton-Watsont és feleségét, Neményi Ninont a férjével, Elliott Leaderrel, Radnóti Zolít a BBC-ből, George Urbánt, Cs. Szabó Lászlót sokszor (ő volt az, aki egyszer elutasította a vacsorára kínált articsókát azzal, hogy „magyar író nem kecske”), McCartney Elemért, Sárközi Mátyást, Boldizsár Ivánt, Illyés Gyulát és Flórit, Krassó Miklóst, George Charaire-t és Veronkát... De emlékszem Pilinszky Jánosra is, Ferenczy Erzsire és az első erdélyi látogatókra Lászlóffy Aladárral az élen, s persze a törzsvendégekre, Sándor Andrisra, Huszár Lacira és a híres Iker klub tagjaira: Czigány Magdára és Lórirra, Siklós Mariettára és Istvánra. Sok vidám estét töltöttünk a pirinyó szalonban a kandalló tüze mellett.

S egyszer csak valami megpattant. A '74-es olajkrízis dermesztően hatott addigi élénk társadalmi életünkre. A londoni távolságok hirtelen megnöttek, komplikált lett kimozdulni.

Ekkor ajánlott fel Zoltánnak a SZER egy korai nyugdíjazási lehetőséget egy kisebb végkielégítési összeg fejében. Kapva kapott a lehetőségen, s ezen a szerény összegben vettünk meg Bretagne-ban egy XVI. századi paplakot jó romos állapotban. Több éven keresztül minden nyáron Londonban roskadásig felpakoltuk az autót festékkel, számmal, építkezési felszereléssel, s indultunk Josselinbe, hogy nyaralás címszó alatt a házon dolgozzunk, lakhatóvá tegyük a romos házat. Zoltán, mint mindig, mindent felhasznált: a félig elkorhadt szép gesztenyepadlózat használható részeiből kellő kezelés után érdekes, patinás konyhapolcok lettek, a számtalan kis szoba lerombolása után megmaradt öt-hat ajtó képezte a fürdőszoba burkolatát stb.

Ennek a háznak, szemben a kew-ival, minden olyan természetes adottsága megvolt, ami Zoltánnak kellett: egy méter vastag falak, hatalmas méretű faragott kőkandalló, szép nagy gerendák és fa tetőszerkezet, egy szolid, baltával faragott fa csigalépcső, amely alulról kecses legyezőhöz hasonlított, gránit mosogatókagyló... Itt nem annyira változtatni kellett a ház lényegét, mint inkább lehámozni róla a rárakódott modernizálás maradványait.

A ház nagy volt, egy kis domb oldalán sok-sok fával körülvéve. Csendes hátsó udvarából füves teraszra lehetett feljutni. A teraszt széles bástyafalak tartották, s innen át lehetett látni a Rohan hercegek középkori kastélyára, amely mögött félkör alakban húzódtott a kis város a „Bozótbeli Szűz Mária”-nak szentelt bazilika magas tornyával.

Amikor 1979-ben Ágnes lányunkkal teherbe estem, elhatároztuk, hogy feladjuk Angliát, és véglegesen Josselinbe költözünk. Ennek több gyakorlati oka is volt (a növekvő londoni rezsi, az elhaló társadalmi élet, a bor és a cigaretta ára), de főleg az döntött, hogy Zoltán vidéki nyugalomban írni akart. Egy Chateaubriand jellegű önéletrajzon gondolkozott már régóta (amit a KORSZAKVÁLTÁS-ban részben meg is valósított), s erre a célra a josselini paplakot alkalmasabbnak tartotta, mint a kew-i házat.

Öt évet éltünk együtt itt. Talán ottlétünk harmadik évében bekopogott hozzánk Francis, a városi rendőr, nekitámasztotta kerékpárját a boltíves bejárati kapunak, s kicsit zavartan közölte, hogy a „patron”-nal, a főnökkel akar beszélni. Zoltán el is vonult vele, előkerültek a borospoharak, papír kellett és toll, s egyre vidámabban folyt a tárgyalás. Egy idő után Zoltán érzékeny búcsút vett Francistól, én meg kíváncsian vártam a magyarázatot. A következő derült ki: a régi paplak egy nagyobb egyházi birtok része volt. Hozzá tartozott a mögöttünk lévő „Prioré”, amelyben annak idején barátok laktak, de ezt a forradalom alatt lerombolták, hogy majd egy polgári nagy házat építsenek a köveiből. Hozzá tartozott egy XIII. századbéli kápolna is, körülötte csöpp temetővel, ahol ezek a régi barátok és a Ste. Croix-negyed néhány lakosa nyugszik. Egy szép, nagy gazdaság is járt vele. A házunkat a kápolnától és a kis temetőtől talán száz méter sem választja el. Francis azért jött, mert egyetlenegy „concession”, vagyis sírhely megüresedett a temetőben, épp a szélén, és az nagy érték. „Je pensais que vous allez l'apprécier: il y a une belle vue. Vous serez bien là!” (Azt gondoltam, hogy értékelné, mert szép a kilátás. Jó helye lesz ott.)

Zoltán nagyra értékelte a gesztust, valóban szép a kilátás onnan, s azt hiszem, valóban jó helye van ott.